

TOPLUMSAL MEKÂNIN MERKEZİNİN DEĞİŞİMİ ÜZERİNE BİR DENEME: XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA TRABZON'DA GELENEKSEL YAŞAMIN HÜKÜMSÜZLEŞMESİ*

*Ahmet KARAÇAVUŞ***

ÖZ

Karadeniz'in önemli liman kentlerinden biri olan Trabzon, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok güçlü bir değişim ve dönüşüm geçirmeye başladı. Bu sürecin toplumsal, siyasal, dini, iktisadi ve kültürel yansımaları, kenttin gündelik hayatını derinden etkiledi. Trabzon'un ticarî, siyasî ve diplomatik öneminin artmasıyla paralel gelişen süreç, yüzyılın sonuna doğru şehirdeki klasik yaşamın mekânlarını, içindekilerle birlikte hükümsüzleştirip değer yitimine uğrattırırken, gayrimüslimlere ait hayat alanlarını kentin yeni merkezi olarak öne çıkardı. Bu mekân yerli ve yabancılardan oluşan gayrimüslim Trabzon sakinleri etrafında ortaya çıkan bir hayat tarzının kendine yaşam alanı açtığı Gâvur Meydanı idi. Geleneksel yaşamın toplumsal, siyasî ve idari merkez olarak öne çıkardığı alanlar ise Kavak Meydanı ve geleneksel iktisadî-toplumsal yaşamın merkezi olan çarşı-pazardı. Devletin bu sürece tepkisi klasik yaşam alanlarını modernize ederek ayakta tutmak ve yeni ortaya çıkan merkeze eklemektir.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, Gâvur Meydanı, Kavak Meydanı, Çarşı-Pazar, Hükümsüzleşme.

AN ESSAY ON THE TRANSFORMATION OF THE CENTER OF A SOCIAL SPACE: THE INVALIDATION OF THE TRADITIONAL LIFE IN TRABZON IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

Trabzon has been one of the most important ports in the Black Sea Region, and it started to experience a strong change and transformation from the second half of the 19th century. The social, political, religious,

* Doğu'nun sahip olduğu bütün birikimin Avrupa tarafından değersizleştirilmesini ifade etmek için "Hükümsüzleşme" kavramını Alev Alatlî "Gogol'un İzinde" adlı romanında kullanmaktadır.

** Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

economic and cultural reflections of this process have deeply affected the daily life of the city. Parallel to the increase in the commercial, political and diplomatic importance of Trabzon, this process invalidated the spaces of the traditional life in the city with their inhabitants and foregrounded the non-Muslim living spaces as the new center of the city. This space was Gâvur Meydanı, which was the life space of the life-style that emerged around the local and foreign non-Muslim population of Trabzon. Kavak Meydanı was the social, political and administrative center and the shopping districts were the center of the traditional economic-social life, which were all foregrounded by the traditional life. The reaction of the state to this process was to survive the classical living spaces by modernizing them and to join them to the newly emerging center.

Keywords: Trabzon, Gâvur Meydanı, Kavak Meydanı, Shopping Centers, invalidate

Giriş

Trabzon 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedildikten sonra, Osmanlı kimliği ile bütünleşme sürecine girdi. Bu kimliğin oluştuğu mekânlar, dini-özel yaşamı cemaatler arasında birbirinden ayırırken, çarşı-pazarda bedesten etrafında örgütlenen iktisadi hayatı birleştirmekteydi. Yani kentteki iktisadi faaliyetler Müslim-gayrimüslim ayırt etmeden ortak bir yaşam alanı yaratırken, sosyal ve dinî hayat kendi cemaat mekânında özel alanlar inşa etmişti. Şehirde bu ortaklığın fiziki mekânı pazarın ve üretim faaliyetlerinin yoğunlaştığı bedesten civarı idi. Buna karşın cemaatlerin kendilerine has kültürel faaliyetlerinin cereyan ettiği alanlar şehri birbirinden ayrı iki büyük yaşam sahasına bölmüştü. Bu alan Müslüman ve Gayrimüslimlerin dinsel ve sosyal hayatlarını yaşadıkları mahallelerdi. Gayrimüslim mahalleleri ise kendi içinde Ermeni ve Rum mahalleleri olarak birbirinden ayrılmaktaydı.¹

Trabzon'daki ortak yaşamın dili 1888 tarihli Salnâme'de de belirtildiği gibi büyük oranda Türkçe idi.² Ancak bu Türkçe, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde konar-göçer Türkmen gruplarının, özellikle Çepnilerin konuştukları Türkçeden farklılaştırılmak isteniyordu. Nitekim Âşık Mehmed Trabzon'un güney-batısında yaşayan Çepni Türklerinin konuştukları Türkçeyi "...*lugatları Türki lugatın en agrebidir.*" yani konuştukları Türkçe, Türkçenin en tuhaf şeklidir, diyerek aşağılıyor ve kent Türkçesi'nden açık

¹ Trabzon'daki mahaller ve cemaatlerin yerleşim düzeni hakkında bkz. Ahmet Karaçavuş, "19. Yüzyıl Trabzon'unda Gayrimüslimler", *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*, (Edit.: İbrahim Erdal-Ahmet Karaçavuş), İstanbul, 2009, s. 185-240.

² "Vilâyet dâhilinde lisân-ı umûmî Türkçe olup bütün ahâli bu lisân ile müttekellimdirler."; TVS, 1888, s. 76.

biçimde ayırıştırıyordu.³ Zaten genel imparatorluk ideolojisi de benzer bir tavırla şehirli Türkçe ile kırsalda konuşulan Türkçeyi açık biçimde birbirinden ayırma temayülünde idi. Bu aslında şehir kültürü ile kırsal kültür arasına ayırım koyma anlayışının bir ürünüydü. Anılan ayırıştırmanın sosyolojik karşılığı, İbn-i Haldun'un meşhur kavramsallaştırmasıyla bedevî-hadarî çelişkinin (diyalektik) tipik fiili karşılıklarından biriydi. Dolayısıyla yöneticilerin nezdinde şehirde yaşayan gayrimüslimlerin konuştuğu Türkçe, kırsalda yaşayan Türklerin konuştuğu Türkçeden daha makbuldü.

İktisadi hayatın belirli ortak davranış kalıplarını ve kültürel özellikleri beraberinde getirmesi kaçınılmazdı. Özellikle gündelik yaşamın araç-gereçlerinin dili ortaklaşmış ve benzer giyim-kuşam ve tüketim alışkanlıkları ortaya çıkmıştı. Bilhassa kadınların giyim tarzları neredeyse birbirinin aynıydı. İktisadi hayatın bir diğer ortak yanı da üretim-tüketim ilişkilerinin şekillenmesinde ortaya çıkıyordu. Bütün insanlar ortak bir mekânda, aynı yöntemlerle üretim yapıyorlar ve yine aynı yöntemlerle bunları tüketime sunuyorlardı. Bu üretim-tüketim kalıpları tamamıyla gelenekseldi ve sanayi devrimi öncesinin ekonomik ilişkiler ağının tipik bir tezahürüydü.

Bu çalışmada yukarda kısaca izah edilen birliktelik ve farklılıkların oluştuğu mekânlar tanımlanarak, Trabzon'da sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın genel çerçevesini oluşturan Osmanlı sisteminin XIX. yüzyılın sonuna yaklaşıldıkça merkezi konumdan uzaklaşarak çevreleşmesi üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda öncelikle meydan ve çarşı-pazar kavramlarının ne olduğu ve Trabzon'un günlük yaşamında neye karşılık geldiği tartışılacaktır.

Trabzon'da Meydanlar

Bilindiği gibi meydanlar, toplumsal hayatın her cemaat açısından kendine özgü yanının dışa vurulduğu yerlerdi.⁴ Buralar cemaatler bakımın-

³ Âşık Mehmed Çepniler için: "...cânib-i garbî ve cenûbisi cibâl-i Çepni'dür ki Çepni feth-i cîm-i 'Acemiyye ve sükûn-ı bâ-i 'Acemiyye ve kesr-inûn ve ahîri yâ-iş müsennât-ı tahtiyeye ile etrâk-ı bî idrakden bir kavm-i galîzu't-tab' ve seyri'ü'l-hulkdur ve lugatları Türki lugatın en agrebidür ve sûret-i ehl-i İslâm'da bir alay râfîzî-i bî-dindür."; Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, (Haz.: Mahmut Ak), c. III, Ankara, 2007, s. 1021.

⁴ Meydan kelimesi geleneksel kullanımında bayram gibi tören ve eğlencelerin düzenlendiği; cirit, çevgen, at yarışı, güreş gibi yarış ve sporların yapıldığı; bazen mesire yeri olarak da kullanılan; hiçbir evin olmadığı, geniş, açık düz, yeşil alanları ifade etmektedir. Yani meydan çeşitli toplumsal faaliyetlerde bulunmak amacıyla toplanılan ve sosyal yaşamın birlikte yapılması gereken bütün pratiklerinin icra edildiği yer anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için bkz: Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Haz.: Aydın Sami Güneçal), Ankara 1995, s. 164, 637-638; İbrahim Olgun-Cemşit Draşan, *Farsça-Türkçe Türkçe-Farsça Sözlük*, Ankara, 1984, s. 353; Sir James Redhouse, *Redhouse Türkçe-İngilizce Sözlük*, (Edit.: U Bahadır alkım-Nazime Antel vd.), İstanbul, 1998, s. 769; Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türki*, İstanbul, 1996, s. 1440-1441; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul, 1993, s. 525-527.

dan kamusal olanı yansıtsa da şehirde yaşayan bütün grupların dini-kültürel anlayışı bakımından kendisinin dâhil olmadığı grubun özel alanını ifade etmekteydi. Trabzon şehir yaşamında da bu bölünme kendisini açık biçimde göstermekteydi.

Trabzon'un yerleşim düzenine bakıldığında şehrin doğu kesiminde gayrimüslimlerin, batı kesiminde ise Müslümanların iskân edildikleri görülmektedir.⁵ Bu bağlamda Trabzon'da cemaatlerin, kendine özgü olanı icra ettiği iki meydan bulunmaktaydı: Gâvur Meydanı ve Kavak Meydanı.

Kavak Meydanı

Trabzon'un batı varoşunda yer alan bu meydan, Müslümanların bayram eğlencesi, çeşitli atlı oyunlar vb. düzenlemek amacıyla toplandığı yerd. Kaynaklarda Kabak Meydanı, Kavak Meydanı ya da Meydan-ı Garbî olarak geçmektedir. Sözelimi Âşık Mehmed, Süleyman Bey Camii'nin yerini tarif ederken, "...*Câmi'-i Süleyman Bey bir meydân-ı vesî'un nihayet-i cânib-i garbîsindedir ki bu meydan Kabak Meydanı demekle ma'rufdur.*" diyerek buranın adının Kabak Meydanı olduğunu belirtir.⁶ Evliya Çelebi tatil günlerinde bütün paşaların askerleriyle Kavak Meydanı'na gelerek silahşorluk edip, cirit oynadıklarını belirtir. Onun verdiği bilgiye göre geniş ve büyük bir yer olan meydanın ortasında, üç gemi direğini birbirine bağlayıp, diker ve tepesine altın yaldızlı bir top koyarlardı. Bütün biniciler, direklerin tepesindeki topa cirit atarlar ve vurana hediyeler verilirdi.⁷

Bu meydanın adı XVIII. yüzyılın başlarına ait sicil kayıtlarında da Kabak Meydanı'dır ve bu kayıtlar meydanın kullanış amaçlarından birini de ortaya koymaktadır. Meselâ 8 Muharrem 1118/22 Nisan 1706 tarihinde Kabak Meydanı Mahallesi'nde cirit oynarken bir kişinin gözü kör olmuştu.⁸ 5 Cemâziyye'l-evvel 1120/23 Temmuz 1708 tarihinde Kabak Meydanı'nda yine cirit oyunu esnasında bir kişi ölmüştü.⁹ Bu iki örnek, meydanın asıl adının Kabak Meydanı olduğunu ve kullanış amaçlarından birinin cirit vb. oyunlar oynamak olduğunu açıkça göstermektedir.

Buradan Kabak Meydanı diye bahseden Bıjışkyan, kalenin doğusunda ve batısında, yani iki tarafında da varoşların ve iki meydanın bulunduğunu belirtir. O Kabak Meydanı denilen geniş alanın batı taraftan başladığını belirttikten sonra buranın çok hoş bir yer olduğunu söyler. İki tarafından bin adımlık yer bahçe haline getirildiğinden meydan eski büyüklüğünü kaybe-

⁵ Karaçavuş, "a.g.m.", s. 188-199.

⁶ Âşık Mehmed, *a.g.e.*, s. 1025.

⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz.: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), c. II, İstanbul, 1999, s. 54.

⁸ *TŞS*, 1869 /29-1.

⁹ *TŞS*, 1870/65-1.

derek daralmıştır. Asıl meydanın uzunluğu dört yüz adım kadardır. Burada bir Türk Mahallesi ve Süleyman Bey tarafından yaptırıldığı söylenen Kabak Meydanı Camii bulunmaktadır.¹⁰ Kale surlarını batı tarafında bir Müslüman Mezarlığı olmasından dolayı, kentin bu taraftan ele geçirildiğini ve asıl büyük muharebenin Kabak Meydanı'nda yapıldığını tahmin eden Bijişkyan, II. Mehmed'in Zağanos adlı büyük paşasının burada harp etmesinden dolayı, kalenin bu kısımdaki kapısına Zağanos Kapısı denildiğini ifade eder.¹¹ Yine İmarethane de burada yer almaktadır ve bu yapının duvarlarının dışı güneye ve Batı'ya doğru Kabak Meydanı'na, İncirlik'e ve Kabak Meydanı Mahallesi'ne kadar uzanmaktadır. Bu alan olduğu gibi bahçeydi.¹²

1847 yılında Trabzon'a gelen Feruhan Bey, Trabzon'da Gâvur Meydanı ve Kabak Meydanı adında iki büyük meydan olduğunu belirttikten sonra, kentin Batı varoşunda, Ayasofya yakınında bulunan Kabak Meydanı'nın Gâvur Meydanı'ndan altı kat daha büyük olduğunu ve bayram günlerinde eğlenen halkın bu alana dolduğunu ifade eder. Ona göre buralar halkın gezi ve eğlenme yeridir.¹³

1869 yılında Trabzon'a gelen Fransız seyyah T. Deyrolle, Kabak Meydanı'nın Trabzon'un bayram yeri olduğunu, eski bir mezarın kabir taşları ve türbelerin etrafında uzanan çayırlarda atlıların at koşturup, cirit attığını belirtir. Bayram günleri salepçiler, kahveciler ve lokumcularla dolan meydanın en dikkate değer içeceklerinden biri İranlıların, birkaç para karşılığında içilen, çeşitli baharatlar karıştırılarak hazırlanan ve gerçekten pek lâtif olan çayıdır.¹⁴ 1893 yılında Trabzon'a gelen İngiliz seyyah Lynch, Kavak Meydanı'nın İngiltere'de olduğu gibi yemyeşil çimenlerle kaplı, eskiden cirit oynanan yerlere benzeyen bir alan olduğunu belirtir.¹⁵ 1877

¹⁰ Bu camiinin şimdiki İncirlik Camii'nin yerinde olduğu belirtilmektedir; Hamiyet Özen-Ömer İskender Tuluk vd., *Trabzon Kent İçi Kültür Varlıkları Envanteri*, Trabzon, 2010, s. 70; Aktarılan bölümden Âşık Mehmed'in de bu camiden bahsettiği görülmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatname*'de bu camiinin adını Süleyman Bey Camii olarak verir ve şehrin batısında Kavak Meydanı'nda olduğunu belirtir: “*Hâtüniyye Câmî'inin garbındadır. Bu iki câmî'in mâbeyni bir mildir ve Kavak Meydânı'nda binâ olunmuş cemâ'at-i kesîreli câmî'-i Süleymân Beğ'dir...*”; Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 51.

¹¹ Ş. Şevket, Trabzon fethedildikten sonra, kalenin imaret tarafına (batıya) açılan kapısı dışındaki mahalleler halkının Zağanos Paşa ile bir süre savaştıklarını ve bu yüzden buradaki köprünün onun ismine nispet edildiğini belirtir; Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, (Haz.: İsmail Hacıfettahoğlu), Trabzon, 2001, s. 74.

¹² P. Minas Bijişkyan, *Pontos Tarihi-Tarihin Horona Durduğu Yer Karadeniz*, (Çev.: Hrand D. Andreasyan), İstanbul, 1998, s. 85, 96, 101, 102.

¹³ Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 139-140.

¹⁴ Theophile Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat*, İstanbul, Tarihsiz, s. 11.

¹⁵ Hacer Topaktaş, “Bir Biritanyalı'nın Nazarında Trabzon'u Betimlemek: Henry Finnis Blossse Lynch'in Trabzon Tasviri (1893)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, (Yay. Haz.: Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veysel Usta), c. I, Trabzon 2007, s. 586.

yılında yayınladığı eserinde Şakir Şevket “*İstanbul’daki Ok Meydanı’ndaki nişan taşları gibi halâ Trabzon’da kâin Kavak Meydanı’nda dahi dikili bulunan ok taşlarından anlaşıldığı üzere ok atmak ve silahşörlük ve at binmek fenlerinde mâlik-i meleke-i mükemmele olanları emsâline...o meydân-ı kahraman-fersânın kurulduğu gün...*” diyerek meydanda ok atmak için dikili taşların olduğunu, at yarışları ve silah atışı yapıldığını ortaya koyar.¹⁶

Bütün bu anlatılardan Kavak Meydanı’nın bayram ve eğlence gibi toplumsal etkinliklerin tertip edildiği yer olmanın yanı sıra, bir yarış ve talim alanı olduğu da net biçimde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Kavak Meydanı’nın Türklere ait bir mekân olduğu anlaşılmaktadır. Buranın bayram, yarış ya da çeşitli eğlence organizasyonlarında ortaya çıkan bir takım seyyar satıcılardan başka hiçbir iktisadi yönü bulunmamaktaydı. İmaretin burada olması ve devlet yönetim merkezinin bitişiğinde yer alması, meydanı kale içi ile birlikte, Osmanlı dönemi Trabzon’un siyasi, idari ve sosyal merkezi haline getirmekteydi. Fetihden önce de var olduğu anlaşılan Zağanos¹⁷ ve Tabakhane¹⁸ köprüleri vasıtasıyla bu geniş alan ile Kale içi ve kentin doğu varoşu arasındaki bağlantı kurulmuştur.

1870’li yıllardan sonra ortaya çıkan sosyo-kültürel, siyasi ve ekonomik gelişmeler Trabzon’da Müslümanların meskûn olduğu mahallerin ve geleneksel iktisadi alanların değer yitimine uğradığını göstermektedir. Kavak Meydanı ve civarı da bu durumdaki yerlerden biriydi. Bu nedenle devlet ricali, belirtilen tarihlerde şehrin yükselen doğu yakası ile düşüşe geçmiş olan batı yakasını bütünleştirmek ve Müslümanların yaşadığı doğu kesimlerin gerilemesinin önüne geçmek için çaba harcamaktaydı. Bu bağlamdan bakıldığında Tabakhane ve Zağanos köprüleri önemli konumdaydı. 1888 tarihli Trabzon Vilayet Salnâmesi’nde konuyla ilgili detaylı bir anlatım bulunmaktadır. Buna göre Trabzon “*arızalı ve meyilli*” arazi üzerine kurulu bir şehirdi ve güneyden kuzeye doğru iki doğal vadi kenti dik olarak ayırmaktaydı. Bu iki vadiden birine Zağanos diğereine de Debbaghâne Deresi deniliyordu. Zikredilen vadiler üzerinde bulunan ve zaten dar olan köprüler çeşitli nedenlerle harap olmuştu. Bu yüzden Debbaghâne Köprüsü “*bundan yedi-sekiz sene evvel tevsî’ edilmiş olduğu gibi Zağanos Köprüsü dahi geçen sene tevsî’ ve kenarları demirden ma’mûl parmaklıklarla tezyîn ve tahkîm*

¹⁶ Ş. Şevket, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁷ Ş. Şevket Komnenoslar zamanında da bu köprünün var olduğuna ancak sabit ve kâgir olmayıp, ahşaptan yapıldığına ve gerektiğinde kurulup kaldırıldığına dair bilgi verir; *Aynı eser*, s. 64.

¹⁸ İlk yapılışı Roma dönemine kadar inen ve pek çok onarım geçiren Tabakhane Köprüsü bugünkü haline XIX. yüzyılda gelmiştir Özen-Tuluk vd., *a.g.e.*, s. 167; Goloğlu Zağanos Köprüsü’nün 1888’de; Tabakhane Köprüsü’nün 1880’de onarım gördüğünü ifade eder; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi-Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Trabzon, 2000, s. 151.

edilerek” gidiş-geliş güvenli hale getirilmişti.¹⁹ En eski zamanlardan kalma eserlere bakıldığında Trabzon kent yerleşiminin büyük bölümü önceden Kavak Meydanı civarındaydı. Sonradan Çömlekçi taraflarına evler yapılmış ve şehir batı-doğu yönünde kıyıya paralel biçimde Değirmenderesi’ne doğru uzayıp gitmişti. Yine Trabzon’un şimdiki hükümet konağı şehrin “*kalpgâhında*” bulunmaktaydı. Burası sonradan eklenen kâgir bir hapishane binası, şadırvan ve mescit gibi yapılarıyla “*şimdiki tarz ve şekliyle berâber müessesât-ı âliyeden*” sayılabilirdi.²⁰ Ek olarak son yıllarda şehrin batısında bulunan Kavak Meydanı tarafında asker ve gurebâ için yapılmış, “*da’iresi dâhilinde*” bir camii ile hamamı olan kâgir bir hastane, bir askeri depo ile başka bazı askeri yapılar inşa edilmişti. Sonradan yine Kavak Meydanı’nın en uygun bir yerinde büyük ve muhteşem bir kâgir “*mekteb-i idâdi*” yapılmıştı. Zikredilen resmi binaların kurulması sayesinde zaten Trabzon’un en güzel ve havadar yeri olan bu meydanın güzelliği artmıştı.²¹

Salnâme’nin Kavak Meydanı’nın o günkü durumu hakkında geliştirdiği tavır belirtildiği gibi burayı ve etrafını kuşatan Türk yerleşim alanını ayakta tutmak düşüncesinden hareket etmektedir. Kentteki ilk yerleşim yerinin burası olması ve resmi kurumların halen Kavak Meydanı civarında bulunmasından dolayı, Trabzon’un “*kalbgâhının*”, yani merkezinin Kavak Meydanı olduğu ifade edilerek, alanın genişliği, havadar oluşu, çok güzel bir görüntüye sahip bulunması gibi olumlu özellikler öne çıkarılmaktadır. Bu konuda devlet ricalinin de farklı düşünmediği, yeni sivil ve askeri kurumları buraya inşa etmelerinden anlaşılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Trabzon vilayet yönetimi ticari, ekonomik, sosyal ve diplomatik yaşam hızla kentin doğu kesimlerine kayarken, resmi ve idari hayatı batı kısımlarda tutmaya çalışmaktadır. Salnâme’de şehrin genel görünümü anlatılırken, “*Güzel evler ve mağazalar pek çoktur.*” denildikten sonra, tamamı Kavak Meydanı’nda bulunan lise binası, askeri hastane ve hükümet binası gibi yapılardan, Trabzon’u süsleyen eserler olarak bahsedilmesi, Gâvur Meydanı civarındaki binalara hiç değinilmemesi belirli bir hassasiyeti yansıtır niteliktedir. Ancak burada zikredilmeyen bir diğer yapı grubu da geleneksel mimarinin unsuru olan cami, hamam, şadırvan vb. eserlerdir. Salnâme’nin kenti güzelleştiren eserler bağlamında saydığı binaların hepsi de modern yapılarıdır. Şehrin güzelliklerini sunuş tarzı, aslında Kavak Meydanı’nın da modern yapılarla donatılarak çekim merkezi haline getirilebileceğini ima etmektedir. Bu anlamda bakıldığında Salnâme’nin, Kavak Meydanı’nın

¹⁹ TVS 1888 (1305), s. 188-189. (Bu çalışmada kullanılan Trabzon Vilayet Salnameleri Kudret Emiroğlu’nun çeşitli tarihlerde yayınladığı transkripsiyonlar esas alınarak fakat orijinal künyesi verilerek kullanılmıştır.)

²⁰ TVS 1888 (1305), s. 78, 185.

²¹ TVS 1888 (1305), s. 184-185.

gelenegin dışına çıkılarak modern tarzda yeniden düzenlenmesini ve eskiden olduğu gibi kentin “*kalbgâhi*” olarak kalmasını temin etmeyi önerdiği düşünülebilir. Sonuçta resmi makamlar Kavak Meydanı’nı geleneksel olan üzerinden değil modern üzerinden yeniden inşa etmek istemektedirler. Bu ise onların Müslümanların yaşam sahasını oluşturan alanları da geleneksel dokunun dışına çıkararak, modern olana eklemeyi talep ettiklerini göstermektedir. Bunun araçlarından biri burayı köprüler aracılığıyla dönemine göre çağdaş bir görünüme sahip olan Gâvur Meydanı’yla, yani gayrimüslim yaşam sahasıyla bütünleştirmek, diğeri ise modern yapılar ile donatmaktır. Dolayısıyla şehrin Osmanlı kültürel ve sosyal dokusunu oluşturan mekânlar modern olana doğru dönüştürülerek var edilmeye çalışılmaktadır. Bu durum, devlet ricalinin zihninde de geleneksel olanın işlevsel önemini yitirerek hükümsüzleşmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir.

XIX. asrın sonlarında kısa sürelerle de olsa iki defa Trabzon Valiliği görevini yürüten Sırrı Paşa’nın (1844-1895) yapımını başlattığı lise binasının yerinin seçimi ile ilgili söyledikleri aslında Kavak Meydanı ve civarının değerlendirilmesi, bir çekim merkezi olması için düşünülen çarelerden birinin de buraya resmi binalar inşa edilmesi olduğunu göstermektedir. Ona göre okul inşası için Trabzon’un “*cânib-i garbîsindeki*” Kavak Meydanı’nın sağ tarafında bulunan Hâcî Bey-zâde Süleyman Bey’in geniş bahçesinden daha uygun bir yer bulunmamaktaydı. Çünkü arsanın önünde Trabzon’un en geniş ve en ferah yeri olan Kavak Meydanı bulunmaktaydı. Sırrı Paşa yukarıda adı geçen resmi binaları tek tek saydıktan sonra, şimdi “*mekteb-i idâdi*” de orada yapılırsa meydan civarı “*fevk’el-âde kesb-i şeref ederek bi’l-âhere kıymeti artar*” düşüncesiyle mal sahibinin adı geçen arsayı satmaktan vazgeçebileceği endişesinde olduğunu ifade eder. Bu nedenle bir an önce parasını verip arsayı alma kararını vermişti.²²

Sırrı Paşa Kavak Meydanı’nın gerek doğal özellikleri, gerek burada bulunan resmi binalar bakımından lise binası inşa etmek için en uygun yer olduğunu ifade etmektedir. Ancak daha önemlisi okulun meydana inşa edileceğinin duyulmasından sonra, arsa fiyatlarının artacağından endişe ederek araziye bir an önce bedelini ödeyerek almak istemesi, resmi yatırımların yapılacağı yerin, orasını bir çekim merkezi haline geleceğini düşündüğünü göstermektedir. Böylece onun lise binasını Kavak Meydanı’nda inşa ederek, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehirde ikincil konuma düşen Türk yaşam alanına canlılık kazandırmak istediği ortaya çıkmaktadır. Bu tavır Salnâme yazarının XIX. yüzyılın sonlarına doğru şehirde ortaya çıkan yönelime takındığı tutumla uyumlu görünmektedir.

²² Sırrı Paşa, *Âsâr-ı Hâme-i Sırrı Paşa*, Trabzon, 1302, s. 53-55.

Bütün bu anlatılanlardan, Trabzon'un batı kesiminde yer alan Kavak Meydanı'nın, XIX. yüzyıl öncesinde Müslümanların dinsel-özel sosyal etkinliklerini gerçekleştirdikleri, devlet adamlarının resmi tören ve eğlenceleri düzenledikleri bir yer olduğu ortaya çıkmaktadır. XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra bu büyük alan kent hayatında ikincil konuma düşerek değerini yitirmiş ve yeni dönemde varlığını devam ettirmek için toplumsal talebi kendine çekememiştir. Devlet burayı köprüler aracılığı ile kentin batı bölümleriyle birleştirmek, resmi daireler yolu ile bir çekim merkezi haline getirmek istese de bu başarılı olamamış ve kent yaşamının merkezi Trabzon'un doğu bölgelerine kaymıştır.

Gâvur Meydanı

Bu meydan, Seyahatnamelerde ve arşiv kayıtlarında sırasıyla Kâfir Meydanı, Gâvur Meydanı, Meydan-ı Şarkî, Meydan-ı Cedîd, Belediye Meydanı, Taksim Meydanı, Hürriyet Meydanı, Cumhuriyet Meydanı, Atatürk Meydanı olarak anılmıştır.²³ Bu gün kentin en önemli merkezi olduğu için halk arasında sadece meydan denilmektedir. Zamanımızda Trabzon'un ana meydanı olan ve şehir merkezi konumunda bulunan bu alana, 1840 yılında Trabzon'a gelen Fallmerayer, daha Komnenler zamanında bile Farsça "Meydan" denildiğini belirtmektedir.²⁴ Trabzon'un Osmanlı dönemi yerleşim düzeni içerisinde Ermeni Mahalleleri ile bitişik konumda bulunmaktadır.²⁵

Menâzirü'l-Avâlim'de İskender Paşa Camii'nin yeri tasvir edilirken Gâvur Meydanı adıyla anılır: "*Bu câmi' ile Trabzon surunun hâyit-ı şarkîsi beynî bir milden ekserdür ve bu câmi' Gâvur Meydânı demekle ma'rûf bir meydân-ı vesî'un nihâyet cânib-i şarkîsindedir....*"²⁶ Bu tanımlamadan meydanın Trabzon kent surlarının doğusunda, İskender Paşa Camii'nin batısında ve bu camiye bitişik olduğu anlaşılmaktadır.

Burası bazı kayıtlarda Kâfir Meydanı olarak adlandırılmaktadır. Örneğin Evliya Çelebi, Trabzon'da bulunan önemli Osmanlı eserlerinden biri olan İskender Paşa Camii'ni anlatırken "*Kâfir Meydânı nâmıyla meşhûr bir meydân-ı azîmin şarkî tarafında ...*" ifadesini kullanarak buradan Kâfir Meydanı diye söz eder.²⁷ Trabzon Şer'iyye sicillerindeki 26 Şevval 1122/18 Aralık 1710 tarihli bir kayıta "*İskender Paşa Mahallesi'nde bulunan Kâfir*

²³ Necmettin Aygün, *On Sekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon, 2005, s. 137; Mehmet Akif Bal, *Hatıralarla Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Trabzon, 2004, s. 3; Mesut Çapa-Rahmi Çiçek, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam*, Trabzon, 2004, s. 17.

²⁴ Jakob Philip Fallmerayer, *Doğudan Fragmanlar*, (Çev.: Hüseyin Salihoglu), Ankara, 2002, s. 45

²⁵ Aygün, *a.g.e.*, s. 137.

²⁶ Âşık Mehmed, *a.g.e.*, s. 1026.

²⁷ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 51.

Meydanı'nda" şeklinde yer almaktadır.²⁸ Yine Trabzon şer'iyye sicillerindeki 6 Zilhicce 1117/21 Mart 1706 tarihli bir kayıta, "*Kâfir Meydanı Mahallesi'nden*" denilerek buradan bahsedilmektedir.²⁹ Bilindiği gibi "*Gâvur*" sözcüğü "*Kâfir*" kelimesinin galatıdır. Öncelikle Evliya Çelebi ve şer'iyye sicillerinin burayı, semâvî din mensubu olanlar hakkındaki geleneksel Müslüman ihtiyatını terk ederek doğrudan "*kâfir*" sıfatıyla nitelemesi ilginçtir. Zikredilen kaynaklar, büyük olasılıkla sözcüğün belirli kişi ya da kişileri değil de bir mekânı belirtmesinden dolayı kâfir kelimesini kullanmakta bir sakınca görmemiştir. Öte yandan meydanın isminin bitişiğindeki mahalleye ad olarak kullanıldığı da sicil kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. Bu mahalle bir önceki kayıttan da anlaşılacağı gibi İskender Paşa Mahallesi'dir ve Ermenilerle meskündür.

1817-1819 yılları arasında bütün Karadeniz kıyılarını dolaşan P. M. Bıjışkyan Trabzon Kalesi'nin doğu tarafında bulunan Gâvur Meydanı'nın boyununun 278 kadem, eninin 180 kadem olduğunu ifade eder.³⁰ Eski devirlerde hipodrom olarak kullanıldığını belirttiği bu meydanda, paşaların bazen at oyunları, muhtemelen cirit ve çevgen gibi oyunlar oynadıklarını belirtir. Ancak Bıjışkyan'ın bu anlatımına Kavak Meydanı da dâhildir. Bu nedenle atlı gösterilerin hangi meydanda oynandığı Bıjışkyan'dan biraz muammadır. O, "*bu güzel meydanın*" etrafında ev ve dükkânlar, doğu tarafında büyük cami (İskender Paşa Camii ve çeşmesi) olduğunu güneyinde ise meyve bahçeleri ile birlikte hizalanmış Ermeni evlerinin bulunduğunu belirtir. Meydanın yukarı kısmında ise bir zamanlar dervişlerin ikamet ettikleri Tekke Mahallesi bulunmaktadır. Bıjışkyan, "*Hacı Abdullah Paşa bizim zamanımızda bu meydanın ortasında dört eski mermer sütun üzerinde güzel bir şadırvan yaptırdı, son savaş sırasında Rusların oraya attıkları topraklarla tahrip edildi ve meydan adı bir yer olarak kaldı.*" diyerek buranın nasıl bir yer olduğu hakkında da bilgi vermektedir.³¹

Fallmerayer 1840'ta meydanı, geniş dört köşe çimenlik, yarı yıkık evlerin ve depoların, hanların, yatakhanelerin, çeşmenin ve bahçe duvarlarının çevrelediği bir alan olarak tanımlamaktadır. Belirtilen tarihlerde Gâvur Meydanı Avrupalıların İran'a gönderdikleri tüm ticari malların indirildiği ve Doğu'nun bütün katırcılarının toplandığı bir yerdir.³² Feruhan Bey şehrin doğu varoşunda, Hristiyan mahallelerin içinde yer alan Gâvur Meydanı'nın, etrafında gündün güne yapılan binalardan dolayı küçüldüğü ve o tarihte 280 adım uzunluğunda 150 adım genişliğinde bir yer

²⁸ TŞS, 1871/4-1.

²⁹ TŞS, 1869/20-3.

³⁰ 1 Kadem aşağı yukarı 37-5 santimetre; Pakalın, *a.g.e.*, c. II, s. 118.

³¹ Bıjışkyan, *a.g.e.*, s. 102.

³² Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 45.

haline geldiği bilgisini verir. Meydanın ortasında eski mermer sütunlara oturtulmuş, suyu kesik kemerli bir şadırvan bulunmaktaydı.³³

Bıjışkyan, Fallmerayer ve Feruhan Bey'in verdiği bilgiler Gâvur Meydanı'nın 1850'li yıllara gelindiğinde henüz kentin merkezi olma konumundan oldukça uzak olduğunu göstermektedir. Bu üç seyyahın kenti ziyaretleri yaklaşık otuz yıl içinde gerçekleşmişti. Ancak her üçünün de meydan tanımı hemen hemen aynıdır. Her üçü de şadırvan hakkında bilgi vermektedir ve bu yapıya dair anlattıkları aynı niteliktedir. Ancak Bıjışkyan'ın Rusların attıkları topraklarla şadırvanın tahrip olduğunu ifade etmesine rağmen, Feruhan Bey bu yapının sadece suyunun kesik olduğu bilgisini vererek herhangi bir tahribattan bahsetmemekte ve şadırvanın özellikleri hakkında Bıjışkyan ile aynı sözleri söylemektedir. Fallmerayer ise sadece şadırvan var der ve üzerinde durmaz. Anlaşıldığı kadarıyla Rus bombardımanının meydana yaptığı tahribattan bu şadırvan kurtulmuştu. Ya da daha sonra tamir edilmişti.

Fallmerayer'in anlatısında “*Doğu'nun bütün katırcılarının toplandığı bir yer...*” tanımlaması yapılarak, Trabzon-Erzurum-İran ticaret yolunun ne kadar önemli bir konumda bulunduğu belirtilir ve bu suretle kent yaşamında meydanın artan ticari önemi net biçimde ortaya belirtilir. Yani Fallmerayer'in dikkatini çeken meydanın işlevidir. 1840 gibi görece erken bir tarihte meydan ve civarındaki ticaret kervanlarına atfedilen bu önem, ilerleyen süreçte buranın iktisadi bir merkez haline gelişini haber verir niteliktedir. Benzer yaklaşımı Deyrolle'de de görmek mümkündür.³⁴ O bu meydana birkaç defa İran'dan ya da Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Erzurum-Trabzon yolu ile gelen kervanları gördüğünü de söylemektedir.

Gâvur Meydan'ı ile ilgili en canlı tasvirlerden birini 1869 yılında Trabzon'a gelen Fransız gezgin T. Deyrolle yapar. O, limandan pek uzak olmayan meydana askeri tersane boyunca bozuk bir yoldan gidildiğini ve Yeni Erzurum yolunun da buradan başladığını ifade eder. Meydanın bir köşesinde bir cami (İskender Paşa Camii) etrafında hanlar, kervansaraylar, biri Fransız diğeri İtalyan iki kişinin işlettiği bir “*otel*” bulunmaktadır. Otel beklenilmeyecek ölçüde konforlu bir Levantin lokantadır. Konsoloshaneler ve gemi acenteleri ile zengin Ermeni ve Rumların evleri de bu civardadır. Şehrin en temiz yeri bu meydan ve civarıdır. Pazarları ve yortu günleri Trabzon'da yaşayan Rum ve Ermeniler en güzel giysilerini giyip ziynetlerini takınarak bu meydana gösterirler. Meydan birkaç ağaç dikildikten sonra Trabzon'un “*Champes-Elysées'si*” haline gelmişti.³⁵

³³ A.g.e., s. 139.

³⁴ Deyrolle, a.g.e., s. 10.

³⁵ Gösterilen yer.

Şakir Şevket 1877 yılında yayınladığı eserinde Gâvur Meydanı'nın tarihini bir anlamda Bıjışkyan'ın bıraktığı yerden devam ettirir. O, İskender Paşa medresesi zamanla harap olduğu için, Trabzon Rüşumat Müdürü Trabzonlu Rahmi Efendi'nin gayretiyle en iyi biçimde yaptırıldığını ve medreseye gelir getirmesi amacıyla “birkaç kârgir mağaza dahi inşa ettirildiğini” belirtir. Devamla, “İşbu âsâr-ı hayriyyenin bulunduğu meydân-ı şarkî nam mahal ki zâten buraya Gâvur Meydanı denilür idi.” diyerek meydanın yerini ve adını ortaya koyduktan sonra, çocukluğunda, yani bundan yirmi yıl önce burası “gâyet harab ve âdetâ mesken-i yevm ü harâb iken” şimdi buraya mükemmel binalar ve gazinolar yaptırıldığını ifade eder. Özellikle eski vali Ahmet Rasim Paşa'nın önceki valiliğinde buradaki Islahhâneye gelir olarak büyük bir gazino ve sekiz tane mağaza inşa ettirdiği üzerinde durur.³⁶

Bu anlatılar birleştirildiğinde bu Meydan'ın Gâvur Meydanı olarak anılsa da Trabzon'daki devlet ricali tarafından dikkate alındığı, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilgilerinin arttığı ortaya çıkmaktadır. Paşaların burada atlı oyunlar düzenlemeleri, Hacı Abdullah Paşa'nın bir çeşme yaptırması, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru halen buranın bir ticari merkez olarak düşünülmediğine; meydana dönük ilginin geleneksel çerçevede kaldığına, yani bir eğlence alanı ve toplanma yeri olarak görüldüğüne işaretler. Şakir Şevket'in kendi anılarına dayanarak verdiği bilgi ise Bıjışkyan'ın bahsettiği Rus tahribatından sonra meydanın epey bir süre harap bir şekilde kaldığını göstermektedir. Buna göre 1850'li yıllardan sonra Meydan'ın yeniden inşa edilmesine başlandığı ve burasının İslâm-Osmanlı eserleri ayakta tutularak bir iktisadi alan haline getirilmesine çabaladığı ortaya çıkmaktadır. Bunun göstergesi ise iktisadi teşekküllerin İskender Paşa külliyesi ve Islahhâne etrafında örgütlenmek istenmesidir.

Böylesi bir yönelim, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Karadeniz'deki Osmanlı ticaret tekelinin kırılmasıyla kendini göstermeye başlamıştı. Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasıyla birlikte şehrin genel dokusu da değişmeye başlamıştır. Şöyle ki, Trabzon'da geleneksel iktisadi yaşamın mekânı bedesten etrafında örgütlenerek Moloz İskelesi ile Çömlekçiler arasında Batı'dan doğuya doğru kıyıya paralel uzanan bir alanı kapsamaktaydı. Bu durum çarşığı etrafı Türk yerleşimiyle çevrili olan Kabak Meydanıyla değil ama gayrimüslimlerin ikamet ettiği mahallelerin içinde olan Gâvur Meydanıyla iç içe kılınmıştı. Trabzon-Erzurum arasındaki tarihi kervan yolunun başlangıç ve bitiş noktasının Gâvur Meydanı olması da böylesi bir şekillenmenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı.³⁷

³⁶ Şevket, *a.g.e.*, s. 134.

³⁷ Aygün, *a.g.e.*, s. 140.

Ş. Şevket'in ifade ettiği XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlangıcına denk gelen tarihler bu nedenle Trabzon'un sosyo-kültürel tarihi açısından çok önemlidir. Zira 1830'dan sonra Trabzon'da yabancı ülkeler konsolosluklar açmaya başlamışlar ve Avrupalı Devletler konsolosluk binalarını dindaşlarının ikamet ettiği mahallelere ve özellikle Gâvur Meydanı civarına inşa etmişlerdir.³⁸ İkinci olarak Kırım Savaşı'nın kente getirdiği ticari ve demografik canlılık nedeniyle Trabzon Karadeniz ticaretinde önemli bir uluslararası liman kenti haline gelmişti.³⁹ Bunun sonucunda Trabzon'un şimdiki limanı, diğer iskeleler arasından sıyrılarak öne çıktı ve şehrin en önemli limanı haline geldi.⁴⁰ Bu iki faktör doğrudan Gâvur Meydanı etrafında örgütlenen siyasi, diplomatik, kültürel, dini ve ekonomik bir yaşamı ortaya çıkardı.

Deyroll'un anlatımında dikkat çeken hususlardan biri de meydanın uluslararası bir kimliğe bürünmüş olmasıdır. Trabzon'un bir liman kenti olarak ticari değerinin artması ile birlikte, şehrin ekonomik faaliyetleri şimdiki Ganita Çay Bahçesi'nin hemen batısında yer alan liman ve meydan arasında gerçekleşmeye başladı. Böylece Gâvur Meydanı Trabzon-Erzurum kervan yolunun başlangıç ve bitiş noktası olması yönüyle uluslararası ticaretin yapıldığı, Avrupa imali modern emtianın getirilip götürüldüğü bir yer haline geldi. Bu uluslararası yapının unsurları konsoloslar, tüccarlar, seyyahlar, burada çeşitli girişimlerde bulunan batılılar, yerli Türkler, Rumlar, Ermeniler, İranlılar vb. idi. Sözgelimi, 1860 yılında Trabzon'a gelen Alman elçi Minolti, "*Meydanda birinci kat balkonu çiçeklerle bezeli, küçük avlusunda portakal ağaçları bulunan ahşap bina Hotel D'orient hemen karşımdaydı...Könlü bir Alman, kendisini otelin sahibi olarak tanıttı, Rum karısını ise daha kendisini görmeden o güzelim sesinden tanıma olanağı bulduk.*" diyerek burada Almanların da işletme sahibi olduğuna dair bilgi aktarmaktadır.⁴¹ Aynı şekilde Deyroll de bir İtalyan ile bir Fransız'ın burada otel işlettiği bilgisini vermektedir. İranlı tüccarlar Trabzon'daki ticari faaliyetleri sonucunda kısa bir sürede zengin oluyorlardı.⁴² Bu renkli yaşam,

³⁸ Trabzon'daki konsolosluklar için bkz.: İsmail Hakkı Demircioğlu, "İngiliz Konsolosu Palgrave'e Göre 1868'de Trabzon Konsoloslukları", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu(3-5 Mayıs 2001)*, (Yay. Haz.: Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz), c. I, Trabzon, 2002, s. 487-491.

³⁹ A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, (Edit.: Çağlar keyder-Y. Eyüp Özveren-Donald Quataert), İstanbul, 1994.

⁴⁰ Salnâmelerde, "Trabzon ticari açıdan oldukça önemli bir şehir olmasına rağmen, limanı ufak bir koydan ibaret olup büyük gemilerin sert havalarda barınmasına müsait değildir." denilerek Trabzon'un doğru-dürüst bir limanın olmadığı ifade edilir: *TVS*, 1903, s. 119.

⁴¹ Bal, *a.g.e.*, s. 2.

⁴² Alman elçi Minolti, Trabzon'un uzun yılların ticaret yolu olan Tebriz-Erzurum-İstanbul hattının düğüm noktası olduğu için İranlı tüccarlar için çok önemli olduğunu ve bu yüzden

Gâvur Meydanı ve civarını şehrin en mutena toplanma ve alışveriş yeri haline getirmişti. Bu nedenle de devlet Rus istilasından beri harap halde bulunan meydan ve civarını yeniden düzenleyerek kentin en temiz ve en düzenli yeri haline getirmişti.

Deyroll'ün anlatımından bütün bu gelişmelere rağmen, meydanın klasik işlevini sürdürdüğü de anlaşılmaktadır. O Ermeni ve Rumların Pazar ve yortu günlerinde en güzel elbiselerini meydanda teşhir ettiklerini söyleyerek, buranın geleneksel konum ve işlevini de muhafaza ettiği haberini vermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla meydan, bir yandan uluslararası ticaret merkezi olma yolunda hızla ilerlerken diğer yandan yerli gayrimüslimlerin dini-kültürel etkinliklerini gerçekleştirdikleri yer olma özelliğini de muhafaza etmekteydi. Avrupalılar ile dini-kültürel ortaklıklarının yanına ekonomik çıkar ortaklığını koyan ve batıların yerli temsilcisi konumuna gelen ve yine Batıların konsolosluklarında başta tercümanlık olmak üzere çeşitli görevler alan Trabzon Rum ve Ermenileri, şehirde sosyo-ekonomik açıdan hızla yükselmekteydi. Buna paralel olarak onların toplumsal yaşam alanı da şehrin en değerli ve temiz yeri konumuna geliyor, burada arazi aşırı değer kazanıyordu.

Şakir Şevket ifade edilen değişimin farkındadır. Ona göre burası 20-30 yıl öncesine kadar büyük bir orduyu içine alacak kadar geniş, sahilden Boztepe'ye ve oradan da kale hizasına kadar açık bir yerd. Bu ise buraya sonraları bina inşa edildiği anlamına geliyordu. Nitekim eskiden buranın beş kuruş etmeyen bir arşın arazisi, şimdi bir Osmanlı lirasına kadar değer kazanmış ve bu nispette de "*kesb-i ma'muriyyet*" elde etmişti. İskender Paşa Camii, Meydan'ın bu hızlı gelişim karşısında bir köşede küçücük bir Osmanlı eseri olarak kalmıştı. Ş. Şevket "*erbâb-ı hamiyetin*" caminin "*tevsi'i ve ta'mir*"i için el atması gerektiğini ifade ve temenni ederek dolaylı olarak burada Osmanlı kimliğinin muhafazası gereğini belirtiyordu.⁴³

Bıjışkyan ve Deyrolle'ün meydanı tasvir ederken camiye mutlaka

İran'ın burada bir konsolosluk açtığını belirtir; Bal, *a.g.e.*, s. 3; 17 Temmuz 1843'te Trabzon'a gelen Alman gezgin K. Koch, İstanbul'dan Trabzon'a hareket eden gemide Türk, Ermeni, İranlı, Alman, Gürcü, Şirvanşah Tatarları, kim oldukları pek anlaşılmamakta ise de Selçukluların torunları, Yunan, İtalyan ve İngilizlerin olduğunu söylemekte ve şehrin kozmopolit niteliğini ortaya koymaktadır; Mustafa Aydın, "Alman Seyyahi Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon, 1999, s. 409; Deyrolle şehirdeki İranlıları şöyle tarif eder: "*İranlı bezirgânlara gelince: İçlerinde bazıları Türklerin meziyetleri ile Hristiyanların hilekârlıklarını birleştirmişlerdir. Karakterleri uysal, tavır ve hareketleri sevimli, dudaklarının üstünde daima bir tebessüm vardır.*" O eserin başka bir yerinde: "*Trabzon'da tüccar ve işçi olarak İranlılar da vardır; ince dudakları, her arzuya yatkın derecede tabiatları ve çıkarlarını bilmeleri sayesinde kısa sürede servet sahibi olurlar. Osmanlı memleketlerinde Avrupalılar la aynı derecede kapitülasyonlardan istifade etmektedirler.*" diyerek Trabzon'daki İranlılar ile ilgili görüşlerini aktarır; Deyrolle, *a.g.e.*, s. 12, 15.

⁴³ Şevket, *a.g.e.*, s. 134-135.

değınmeleri, meydan ve civarının kimliğinin oluşumunda İskender Paşa Camii'nin ne kadar önemli rol oynadığını göstermektedir. Camii'nin Gâvur Meydanı'na inşa edilmiş olması, zaten en başından beri bahsedilen alanın gayrimüslimlere terk edilmek istenmediğini; İslâm kültürünün ve değerlerinin burada da görünür kılınmasına çaba sarf edildiğini göstermektedir. Bu bağlamda bakıldığında meydanın yeniden yapılanması sürecinde, civardaki geleneksel İslâm kültür yapısının nasıl ihmal edilerek kıyıya itildiği net biçimde ortaya çıkar. Bu nedenle ř. şevket'in Gâvur Meydanı civarında İslâm kimliğini temsil eden yegâne yapı olan İskender Paşa Camii'nin ortaya çıkarılmasını ve oradaki sıkışık konumundan kurtarılmasını temenni etmesi boşuna değerdir. İlk Türk şehir tarihini yazan ř. şevket, sanki yaşanılan değerrişim ne olursa olsun, Trabzon'un bir İslâm memleketi olduğunu, Gâvur Meydanı civarında “*Babalarının kıyafetini terk edip alafranga elbiseler giyerek*”⁴⁴ kendilerine bir anlamda modern bir yaşam kurmaya çalışan gayrimüslimlere hatırlatma gereğini hisseder.

1888 tarihli Salnâme'ye göre Trabzon şehrinin en güzel yerlerinden biri de Kavak Meydanı kadar “*açık ve nezâretli*” olmasa da *Meydân-ı şarkî*” olup, meydanın ortasında iki millet bahçesi vardı. Bunların aralarında halkın gelip-geçmesi için “*geniş ve muntazam*” bir cadde bulunmaktaydı. Her iki park da çepeçevre parmaklıklar içerisine alınmiştı ve içleri düzenlenerek “*erbâb-ı tabiatın icrâ-yı tenezzüh ve teneffüs etmeleri*” için tahsis edilmişti. Özellikle Yaz mevsiminde buralar, insanların rahat bir nefes aldıkları, ferahladıkları yerler olmuşlardı. Ayrıca telgrafhane, düyûn-ı umûmiyye nezâreti gibi resmi binalardan başka birçok büyük binalar burada bulunmaktaydı. Bu nedenle genel görünümünün güzelliği bakımından insana rahatlık veren bu meydana, Trabzon'da en fazla göze çarpan bir “*numûne-i medeniyyet*” denilse yeriydi.⁴⁵

Kavak Meydanı'ndan dar olan ve orası kadar manzarası bulunmayan Meydân-ı şarkî görüldüğü gibi 1888'de gayrimüslimlerin toplumsal merkezi olmaktan çıkmıştı. Meydan Ahmet Rasim Paşa'nın valiliği döneminde 1877 yılında düzenlenmişti. Genel parkı, güzel binaları, yeni gazinoları ile “*eşsiz güzellikte*” bir yer haline getirilmişti.⁴⁶ Artık buradaki bahçeler, yaz mevsiminin sıcak günlerinde, bütün şehir halkının “*yegâne ilticagâhi*” konumuna yükselerek gezinti ve eğlence yeri haline almıştı.⁴⁷ Bunun yanında liman, telgrafhane, düyûn-ı umûmiyye nezâreti ve konsolosluklar gibi kentin dışarıyla ilişki kurmasını sağlayan temel yapıların bütünüyle Gâvur Meydanı ve civarında inşa edildiği gözden kaçmamaktadır.

⁴⁴ Deyrolle, *a.g.e.*, s. 16.

⁴⁵ *TVS* 1888, s. 192.

⁴⁶ Goloğlu *a.g.e.*, s. 135, 151.

⁴⁷ *TVS*, 1902, s. 82.

Salnâme yazarının burayı medeniyet örneği olarak göstermesi, o dönemde medenileşmeden kastedilenin, önemli ölçüde Avrupalılaşıma olduğu hatırlanırsa daha anlamlı hale gelir. Benzeri bir anlatım daha önce belirtildiği gibi Deyroll'ün meydanı Trabzon'un "*Champes-Elysées 'si*" olarak nitelemesi ile ortaya çıkmaktaydı. Bu iki kaynağın verdiği bilgiler burada yaşanan kimlik değişimini, yani Batı tarzı yaşamı ve yapılaşmayı ortaya koymaktadır.

Trabzon Çarşıları

Osmanlı şehirlerinde iktisadi hayatın bütün yönleri ile cereyan ettiği yer çarşı, pazar ve bedesten den oluşan bir bütünlüğün yansıdığı alanı ifade etmekteydi. Çarşı kelimesi dört taraf, dörtkenar ya da dörtgen anlamına gelmektedir ve kavramsal karşılığı ise iki tarafı dükkân ve üstü örtük veya açık alış-veriş yeridir. Çarşayı oluşturan unsurlar küçük boyuttaki dükkânlar, arasta (tek ve bütün bir bina içinde inşa edilmiş iki dükkân sırası), han (zanaatkâr, tüccar ve gezginlerin kullandıkları hücrelerle çevrelenmiş revaklı avlu), bedesten ile dar sokaklardan oluşmaktadır.⁴⁸ Sözlükler genelinde "*pazar ve suk*" kelimelerini çarşı sözcüğü ile eş anlamlı kullanmaktadır.⁴⁹ Çarşı, alışveriş yapılan, iki tarafında dükkânların sıralı bulunan bir veya birkaç sokaktan meydana gelen bir bütündür.⁵⁰ Osmanlı ticari hayatının en önemli birimlerinden biri olan bedesten ise "*bezzazistan*" veya "*bezistan*"dan gelmektedir. "*Bezz*", pamuk veya ketenden yapılmış dokuma demektir. "*Bezzaz*" ise bezci, kumaş satan, manifaturacı manasındadır.⁵¹ S. Eyice, "*bezzaz*"ın Arapçada bez satılan çarşı anlamına geldiğini belirtir. Bu suretle "*bezz*" sözcüğünden türetildiği anlaşılan bedesteni, Ahmet Vefik Paşa, "*bez satılan bezzaz mahalli, akmişe-i nefise satılan çarşı*" diye tanımlamaktadır.⁵² Ş. Sâmî ise "*kıymetli eşya ve eslihâ ve mücevherât vesâ'ire alışverişine mahsûs örtülü ve mahfûz çarşı*" manasına geldiğini söylemektedir.⁵³

Görüldüğü gibi çarşı-pazar-bedesten den oluşan alanda üretim-tüketim ilişkilerini örgütleyen Osmanlı şehri açısından, bu mekân merkezi konumda bulunmaktaydı. Yani Osmanlı kentinde çarşının işlevsel değeri sadece ekonomi ile sınırlı değildi. Burada ortaya çıkan toplumsallığın, mimari tarzın, gelişen değerlerin, alışkanlıkların ve ilişkiler bütünüünün ortak bir esnaf

⁴⁸ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti-Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. Ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (Çev.: Aslı Ataöv), İstanbul, 2001, s. 121; Semavi Eyice, "Bedesten", *DİA*, c. 5, İstanbul, 1992, s. 303-311.

⁴⁹ Ş. Sâmî, *a.g.e.*, s. 497; Redhouse, *a.g.e.*, s. 242; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 74, 962.

⁵⁰ Eyice, "a.g.m.", s. 303-311.

⁵¹ Develioğlu, *a.g.e.*, s. 98.

⁵² Eyice, "a.g.m.", s. 303-311.

⁵³ Ş. Sâmî, *a.g.e.*, s. 283.

kültürü yaratarak şehre yaydığı ortaya çıkmaktadır.⁵⁴ Dolayısıyla Osmanlı kentinde maddi kültür öğelerinin oluşumunda çarşıda cemaatler arası birliktelik içinde yaşayan ve mesleğini icra eden her türden meslek erbabı etkin bir rol oynamaktadır. Bu nedenle Trabzon'da iktisadi mekânın değişimi de bu çalışmanın ana konularından birini oluşturmaktadır. Zira eski ekonomik mekânın değerini yitirmesi, aynı zamanda toplumsal bir düzenin de ortadan kalkması anlamına gelmekteydi. Bu sebeplerden dolayı Trabzon'da iktisadi alanların yer değiştirmesi de bu çalışmanın konusuna dahil edilmiştir.

Âşık Mehmed Trabzon çarşılarının Aşağıhisar'ın dört kapısından biri olan Mumhâne kapısının dışı ile karşısında ve deniz kenarında olduğunu belirtir.⁵⁵ Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'un en güzel çarşıları Mumhâne kapısının dışında yer almaktaydı.⁵⁶ XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru Trabzon'a gelen Bijişkyan, Aşağıhisar'ın Ortahisar'dan daha geniş olduğunu belirterek birçok ev, çarşı, han, çeşme, camii, medrese ve hamamları ile geniş ve muntazam bir yer olduğunu ve buranın *şehir* diye adlandırıldığını ifade eder.⁵⁷ 1847 yılında Trabzon'a gelen Feruhan Bey, şehirde tacirlerin oturduğu hanlar, kemerli kâgir mağazalar, bir bedesten, büyük çarşı denilen bir çarşı, gümrük ve depolar gibi büyük binalar olduğunu ve gündün güne çoğalan bu binaların hepsinin de kentin doğu varoşunda olup, sahilden başlayarak doğuya ve güneye doğru yayılmış vaziyette bulunduğunu ifade eder. Ona göre Bedesten dört köşe eski bir bina olup, burada terzi ve pamukçu dükkânları bulunmaktadır.⁵⁸ Deyrolle, "*Yalnız Trabzon'un büyük çarşısı Hristiyan mahallesindedir.*" diyerek kentin iktisadi merkezinin kalenin doğusunda yer alan ve daha çok gayrimüslim nüfusun ikamet etmekte olduğu doğu varoşunda yer aldığını ortaya koymaktadır.⁵⁹ Bu anlatılardan Trabzon'da bulunan büyük

⁵⁴ Osmanlı kentinde çarşının genel yapısı hakkında bkz.: Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*, Ankara 1980, s. 106; Cerasi, *a.g.e.*, s. 121.

⁵⁵ "*Bâb-ı Mum-hâne'dür ki Tarabzon'da şem'-i 'asel bu bâbun hâricinden gayrı mevzi'da işlemez ve bu ismle müsemma olmasına vech Şem'-hâne bu bâbun hâricinde olduğudur ve Tarabzon'un esvâk-ı erbâb-ı hirefi ve bezzâsistâni bu bâbun hâricinde ve muhâzisinde ve leb-i deryâdadur....*"; Âşık Mehmed, "a.g.e.", s. 1023.

⁵⁶ "*Cümle(...) dükkânlardır. Cemi'î çârşu-yı bâzârlarının güzidesi Mumhâne Kapusu'ndan taşra esnâf-ı gûnâ-gûnu andadır. Ve bu şem'ahâne Kapusu'nun mahâzisinde veb leb-i deryâda kat-ender-kat izdihâm bâzâr-ı muhabbet dekâkinleridir. Ve bir kârgîr binâ bezzâsistâni vardır kim cümle Arab u Acem hâcegileri sâkindir. Gâyet mâldâr ve mün'im-i ehl-i vakâr ve muhteşem bâzargânları vardır. Ve orta Hisâr'da Küçük Bâzâr derler her esnâfdan bulunur, yetmiş seksen mikdârı dükkânlardır. Bunlardan gayrı câ-be-câ dükkânlar çokdur.*" Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 52.

⁵⁷ Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 98, 103.

⁵⁸ *A.g.e.*, s. 138.

⁵⁹ Deyrolle, *a.g.e.*, s. 10.

çarşının veya çarşıların Trabzon kalesinin doğu varoşunda, denize yakın olan güney kısmında ve Çarşı Mahallesi'nde yer aldığı ortaya çıkmaktadır.⁶⁰

1850'li yıllarda Trabzon'a gelen Robert Curzon "*Türklerin çarşı dedikleri yere Avrupalıların neden pazar veya bezistan (bezestein) demekte ısrar ettiklerini bilmiyorum*" diyerek bunların her birinin farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Ona göre bezistan üzeri kapalı ve birbirine bitişik çeşitli dükkânları içeren bir yerdir. Pazar kelimesi ise farklı türde şeylerin bir arada satıldığı bir alış-veriş merkezi (market) anlamına gelmektedir.⁶¹ Geleneksel Osmanlı şehrinde iktisadi faaliyetlerin örgütleniş biçimini bilmediği için Curzon'un ve onun belirttiği gibi bütün Avrupalıların kafasını karıştıran durum, bu üç birimin birbirinden farklı ekonomik faaliyetlere ve bunların icra edildiği mekânlara atfedildiği gerçeğidir. Bu açıdan bakıldığında geleneksel haliyle bezistan çarşının merkezinde yer alan ve genelde kıymetli eşya üreten ve satan bir yapı iken, pazar daha çok civar köy ve kasabalardaki halkın ürettiği hayvansal ve bitkisel ürünlerle birlikte esnaf tarafından üretilen birçok emtianın da satıldığı bir mekândı. Çarşı ya da çarşılar ise her bir esnafın kendi meslek grubu içerisinde üretim yapmak amacıyla kümелendiği alan/alanları ifade etmektedir. Curzon bunların hepsini birleştirmekte ve toptancı bir yaklaşımla tek bir genel mekâna ve isme indirgemektedir. Bu anlamda bakıldığında Curzon için çarşı, Osmanlı kentinde üretim-tüketim ilişkilerinin örgütlendiği yerin genel adı olmaktadır ki bu tavır belirli bir iktisadi parçanın bütüne hâkim hale getirilmesinden ibarettir.

Curzon'un Trabzon çarşı ve pazarıyla ilgili tespitleri ise bir Avrupalının geleneksel Osmanlı kültürünü ve onun artık gözden düşmeye başlayan unsurlarını nasıl zaman dışı ilan ettiği ile ilgilidir. Ona göre pazarlarda "*birçok gerçek eski-moda Türklere (numbers of the real old-fashioned Turks)*" rastlamak mümkündür. Bu eski moda Türklerin en belirgin özelliği çeşitli renk ve biçimlerde balkabağı büyüklüğündeki sarıkları (turban) ile sürekli içtikleri her türden nargilelerdir (pipe).⁶² Bu anlatımın Türk'e dair bir görüşünün olduğu ve onu sarık ve nargile ile özdeşleştirerek tipik bir oryantalist bakış açısı sergilediği açıktır. Ancak Curzon'un görüşlerinin ikinci bir yüzü daha olmak zorundadır. Eğer burası eski-moda Türklerin tipik örneklerine rastlanacak bir yer ise bir de dönemin şartlarıyla uyumlu Türklerin var olması gerekmektedir. Ancak o bu konuda bilgi vermez. Diğer taraftan eski-moda Türkler mekânın eskiliğini ve zamanının geçmişliğini ima eder. Böylece Trabzon'un geleneksel Osmanlı ekonomik etkinlikleri, bu faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlarla birlikte değer yitimine uğratılarak tarih

⁶⁰ Aygün, *a.g.e.*, s. 139.

⁶¹ Robert Curzon, *Armenia: A Year at Erzeroom, and on the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia*, New York, 1854, s. 6.

⁶² *A.g.e.*, s.6.

dışılığa ve geri kalmışlığa mahkûm edilir. Nitekim Curzon pazarda satılan ticari emtia için canlı ve cansız her iki türde de büyük miktarda süprüntü-çer-çöp (rubbish) ifadesini kullanır. Bu çer-çöp peynir, eyer, eskiden tehlikeli olan bir takım silahlar ve çeşitli erzaktır.⁶³ Bu düşünüş biçiminin Trabzon'un geleneksel ekonomik faaliyetlerinde hiçbir değer görmediği net biçimde anlaşılmaktadır.

Curzon pazarlardaki hayatın, Türklerin iç içe geçmiş dar sokaklarda bir koşuşturma ve telaş içinde devam eden yaşamının zıttı olduğunu ifade ederek, olumlu söyleyişte buradaki durgunluk ve sakinliğe; olumsuz bakışta ise uyuşukluğa işaret eder.⁶⁴ Deyroll'un 1868'da verdiği bilgilerden Türk, Ermeni ve Rum esnaf ve tüccarın müşteri karşısındaki tutumlarının, artık Türklerin ticari mekânı olma konumuna gelmiş olan çarşıdaki durumla örtüştüğü görülmektedir. Ona göre Türk ciddi ve sessiz bir halde nargilesini içerek müşterisini bekler, müşteri alacağı ürünü eliyle evirip çevirdikten sonra dükkân sahibi bir fiyat söyler. Bundan sonra hiçbir pazarlık olmaz. Rum ve Ermeni ise tamamen başkadır: Müşteriye seslenirler, laf sağanağına tutarlar, elbisesinden tutup çekiştirirler, ona "*kardeşim, ruhum, dostum gibi yumuşak hitaplarla*" seslenirler ve alış-verişe konu olan malın iki katı değerini isterler. Bununla beraber Ermeni tüccar Rum tüccardan daha namusludur.⁶⁵

Yaklaşık yirmi yıl arayla kaleme alınan Trabzon esnaf ve pazarlarının durumuyla ilgili, ilki İngiliz, ikincisi Fransız seyyaha ait olan bu iki anlatım, sahip olunan düşüncelerin, ön yargıların yorumları ve bakış açısını nasıl etkilediğini göstermektedir. Deyrolle'nün vakar ve ciddiyet olarak tanımladığı ve Osmanlı iktisat anlayışının rekabete müsaade etmeyen, dayanışmacı ekonomi anla-yışı ile biçimlenen tavır, Curzon'da "uyuşuk doğu" imasını yanında taşıyan bir anlatımla kendini göstermektedir.⁶⁶ Nargile, kahve, sarık ve oturma (durağanlık) ile simgeleştirilen eski moda Türklerin yaşadığı bu uyuşuk doğu, kendisini yenileme yeteneği bulunmayan rekabete, ilerlemeye, keşfe, icada vb. kapalı doğudur. Yani modernleşme kabiliyeti bulunmayan doğudur.

Deyrolle, Müslüman esnafın tavrını ne kadar dürüstlük, vakar ve erdem olarak tanımlarsa tanımlasın, gerçekte bu davranışlar rekabetçi, müteşebbis, pazarlama tekniklerine yönelik modern iktisadi anlayışı temsil etmemektedir. Ermeni ve Rum esnaf için "namussuzluk" imasının yapılması ise dönemin ekonomik gerçeklerini değiştirmemektedir. Dayanışmacı ekonominin serbest piyasaya kapalı, dürüstlüğü esas alan ve malın değeri

⁶³ *A.g.e.*, s.6.

⁶⁴ *A.g.e.*, s.6.

⁶⁵ Deyrolle, *a.g.e.*, s. 11-12.

⁶⁶ Klasik Osmanlı iktisat anlayışının temel ilkelerini ortaya koyan bir çalışma için bkz.: Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2007.

üzerinden tek fiyatla yaptığı ticarete karşı, Rum ve Ermeniler serbest piyasa ekonomisi üzerinden pazarlığa açık, daha çok kazanma amacına dönük bir ticari tutumu sergilemektedir. Burada Osmanlı toplumsal yapısı içinde iktisadi, siyasi ve sosyolojik anlamda biri gayrimüslim diğeri Müslüman iki doğunun ortaya çıkışına şahitlik edilmektedir. Daha çok kazanma hırsıyla hareket eden ve kapitalist-serbest piyasa ekonomisini temel alan iktisat anlayışını Ermeni ve Rumlar temsil ederken; sabit fiyatlı, serbest piyasaya kapalı, dayanışmacı iktisat düşüncesini Müslümanlar temsil etmektedir. Böylesi bir tabloda Müslümanlar bütün insani erdemleri üzerlerinde taşıyabilirler, eskimiş bir iktisat anlayışının içinde kalmış olmayı temsil etmektedirler. Gayrimüslimler ise dönemin ticari ve ekonomik gereklerine uygun davranmaktadırlar. Sonuçta rekabetçi ekonomi, dayanışmacı iktisatı bütün Osmanlı topraklarında olduğu gibi Trabzon'da da mağlup etmiştir. Bu durum özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Trabzon'da Müslümanların ekonomik olarak niçin gayrimüslimlerin gerisine düştüklerinin bir yönüne işaret etmektedir. Aynı zamanda bu zaman diliminde şehrin sosyal ve iktisadi hayatının niçin gayrimüslimlerin yaşam sahasına doğru kaydığının nedenlerinden birini de gözler önüne sermektedir. Yani eski ekonomik düzen "bütün uyusukluğu ve sefaletiyle" ile eski iktisadi mekânda devam ederken, yeni anlayış da yeni mekânda, Gâvur Meydanı ve civarında kendini geliştirmektedir.

Deyrolle'ün Trabzon çarşısına bakışı doğunun gizemlerini arayan bir oryantalistin bakışıdır. O Trabzon'da bir değer arar, fakat bu değer insana ekzotik hazlar veren eski doğunun elişi göz nuru *san'atlarıdır*.⁶⁷ Bu yüzden o gündelik kullanıma dönük emtianın değil, insanı süsleyen, onun ziynetini artıran ve çoğunlukla el emeği gerektiren ürünlerin peşinde koşar. Bu bakımdan Deyrolle'ün çarşıya ilk girişinde şaşkınlık geçirmesi normaldir. Zira çarşıda öne çıkan ticari eşya Avusturya ve İsviçre pamuklularından, çuhalarından ve oyuncaklarından başka bir şey değildir. Yani 1869'a gelindiğinde çarşıda geleneksel ürünler deyim yerindeyse vitrinden geri çekilmiş ve Avrupa'nın ticari eşyası öne çıkmıştır. Oysa Deyrolle ticari değeri olanı değil, ekzotik kıymeti bulunanı aramaktaydı. Bu amacına çarşının derinliklerine vakıf oldukça, dükkânların arka kısmında icra edilmeye devam edilen bu işleri görmeye başladıkça ulaşacak ve "*pazarın gizli hazinelerini keşfedecektir*." Burada önüne serilen bütün bir doğudur: "*İran'ın Horasan'ın ve İzmir'in en güzel halılarından, Halep'in, Diyarbakır'ın ve Bursa'nın en güzel kumaşlarından, en ince ve nefis telkârî işlere, çok pahalı kıymetli*

⁶⁷ Burada san'at kelimesi bilinçli olarak vurgulu kullanılmıştır. İma ettiği durum, eskiden kişinin geçimini temin etmek için icra ettiği temel uğraş olan ve bu haliyle zanaat olan, artık bu işlevini yitirerek otantik bir uğraş haline gelerek san'atlaşmaktadır.

taşlara, antika silahlara, edvâr-ı kadîmeden kalmış paralara varıncaya kadar ne istenirse” bu çarşıda bulunmaktadır. Ancak onun için burası bir “*Bit Pazarı*”dır. Yani eski eşya satılan yerdir. Bir anlamda hükmü geçmiş, değerini yitirmiş olanın insanlara sunulduğu ikinci, üçüncü el eşyaların ihtiyaç sahipleri tarafından ucuza alındığı yerdir. Ona göre tellalların satılan eşyanın son fiyatını bağırdığı “*Bit Pazarının küçük loş dükkânları ve dar sokakları aramasını bilen için*” çok şey sunmaktadır. Burası “*başboş ve haylaz bir adam*” için, “*aşşap bir dükkâncığın*” içinde kendisine ikram edilen nargile ve bir fincan kahvenin arasında iyi vakitler geçirilecek çok güzel bir yerdir.⁶⁸

Belirtildiği gibi Deyrolle, burayı egzotik arayışların, iyi vakit geçirmenin mekânı olarak görmekte ve eski eşya alınıp-satılan yer konumuna indirgemektedir. Oysa aynı Deyrolle Gâvur Meydanı ve civarını Trabzon’un “*Champes-Elysees’si*” olarak tanımlayarak kentin en muteber yeri ilan ediyordu. Bu bir doğu-batı karşılaştırmasıydı ve Doğu’nun içindeki Batı’nın yükselişini olumlayan ve onu yücelten bir tavidir. Çarşı için yaptığı tanımlar ise onu eskinin sırlarına yolculuk yapılabilecek bir mekâna indirgemesi ve tarihin dışına itmesi ile kendini göstermektedir. Çarşıda satılan bütün eşya bir bakıma “*âsâr-ı atika*” niteliğindedir ve burası eski muhteşem doğu kültürlerine ait örneklerin müzeliği numunelerini barındıran bir yerdi. Bu tutum aslında Curzon’un düşüncelerinden çok daha acı bir hükümsüzleştirme içinde barındırmaktadır ve geleneksel Osmanlı ürünlerini, yapacak hiçbir işi olmayan ve zaman geçirecek yer arayanların Bit Pazarı’nda nargile ve kahve eşliğinde yaptıkları haylazlığın süs eşyası ya da geçmiş zamanların bir hatırası olma dışında hiçbir işlevi olmayan ürünlere indirgemektedir. Bu bakış açısı görüldüğü gibi çok sert ve acımasız bir oryantalizme de işaret etmektedir ve Osmanlı kültürünü değersizleştirmektedir.⁶⁹

Trabzon’da dönüp dolaşıp çıkılan yer pazardır diyen Deyrolle’ün pazar ve çarşıda yaptığı gözlemler sanayileşmemiş olmanın, el üretiminde kalmanın canlı tasvirlerini sunmaktadır. “*Bu kötü tahta baraka gibi dükkânlardan uzaklaşmaz....Burası meyve pazarıdır; geçenlerin ayağına kadar serilmiş meyveler, renklerle oynayan bir ressamın paletindeki renkler kadar zengindir.*” Pazarın hemen bitişiğinde çarşı başlar. Kirli ve kara küçük bir dükkânın içinde diz çökmüş kuyumcular “*şaheserler*” yapmaktadır. Kuyumculardan çıkınca bir camekânın arkasında pek çok renkte ipekli, kadife ve çuha elbiseler işleyen ve diken; genelde Ermeni olan

⁶⁸ Deyrolle, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁶⁹ Seyyahların Osmanlı Devleti ve toplumuyla ve Trabzon ile ilgili genel söylem ve değerlendirmeleri için bkz.: Fatma Acun, “Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, (Yay. Haz.: Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz), c. I, Trabzon, 2002, s. 141-149.

terzilere giriliyor. Şekerciler, kavurmacılar ve lokumcular gibi yiyecek maddeleri satan dükkânlarda oldukça fazla bulunmaktadır. Fakat çarşının en dikkate değer kısmı arabacılar, saraçlar, kunduracılar, çizmeciler ve bakırcılardır. Ona göre kahvehaneler bütün doğu kahvehaneleriyle aynıdır. Büyük bir salonun etrafında üzeri kilimle döşenmiş “*peykeler*” bulunmaktadır. Bunların üzerinde nargile tiryakileri kahvelerini içerler. Kahveci aynı zamanda berberdir. Müşteriler konuşarak ve kahve içerek sıralarını beklerler.⁷⁰

Çarşı ve pazara dönük bu tanımlamalar, geleneksel iktisadi alanda bile neden Avrupa mamullerinin öne çıktığını göstermektedir. Trabzon’da bütün üretim ve tüketim ilişkileri ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal düzen, şehrin geleneksel mekânında geçmişteki haliyle devam etmektedir. Avrupalı değerler ve ürünler karşısında hükmünü ve işlevini yitiren bu geleneksel anlayış, kendi mekânında gelir getiren zanaat olmaktan çıkarak sanat halini almakta ve günlük tüketimin dışına itilerek geçmişin yadigarı haline gelip, Avrupalıların evlerini, odalarını ve kendilerini süsleyen eşsiz doğu gizeminin süs eşyası konumuna gerilemektedir. İsteğe bağlı olarak kişiye özel üretimin yerine, sanayinin standart, her zevk ve kalıba uygun eşyaları piyasaya girdikçe geleneksel olanın gerilemesi hızlanacaktır. Sonuçta içindeki üretici ile birlikte mekân ve ticari emtianın işlev yitimi, hepsini birden “*Bit Pazarı’nın*” nesnelere ve/veya müdavimleri konumuna indirgenmektedir.

Trabzon salnâmelerinde şehrin geleneksel çarşısına dair bazı anlatıları bulmak mümkündür. Mesela, 1888 tarihli Salnâme’de şehrin sokak ve çarşılarının geniş ve düzenli olduğu; belediye tarafından “*iki de birde*” kaldırımların onarım ve yenilenmesine ve “*nezâfet-i umûmiyyenin*” korunmasına gayret ve itina gösterildiği belirtilmektedir. Devamla, Trabzon’da bir büyük çarşı ve her tür “*esnâf ve sanayi*”nin var olduğu, halkın çoğunluğunun “*bu sinâyi-i dâhiliye sâyesinde*” geçindiği ve “*ebnâ-yı cinsine*” hizmet ettiği belirtilmektedir. Şehirde dülgerlik, doğramacılık, demircilik, bakırcılık, kuyumculuk sanatları başka birçok yerden daha fazla ilerlemişti. Çarşı bu mesleklerde neredeyse “*Avrupa mamulâtıyla rekâbet edebilecek şeyler imâl olunabilir*” bir durumda bulunmaktaydı. Salnâme’ye göre Trabzon’un eskiden beri her yerde şöhreti olan ürünlerinden biri tüfek ve tabancaydı ve bunların “*ziynet ve zerâfetine*” diyecek yoktu. Fakat yeni icat edilen tüfeklerle revolverlerin ortaya çıkması, “*o gibi eski şeylerin vücûduna hâcet bırakmamıştı.*” Trabzon eskiden beri kiremit imal etmekteydi ve üretim kentin ihtiyacından fazlaydı. Ayrıca su destisi ve ibrikler de Trabzon’da imalatı yapılan ürünler arasındaydı. Eskiden Bursa’ya mahsus olan hamam takımı ve Halep vilayetinde üretilen “*manasa*” ile ipek ve pamuk çarşaf vb.

⁷⁰ Deyrolle, *a.g.e.*, s. 15.

on-on beş yıldır Trabzon'da da layıkıyla üretilmekteydi.⁷¹

Bu anlatım 1888'de Trabzon halkının önemli bir kesiminin Deyroll'un "*Bit Pazarı*" olarak andığı yerde, geleneksel tarzdaki yaşamını ve üretim-tüketim ilişkilerini devam ettirdiğini göstermektedir. Belediye "*iki de birde*" kaldırımları tamir ederek ve/veya yenileyerek, temizliğine dikkat ederek buranın ayakta kalmasını temin etmeye çalışmaktadır. Bir anlamda şehirdeki sosyal ve iktisadi hayatın Gâvur Meydanı ve civarına kayması karşısında geleneksel mekânı ayakta tutmaya çalışmakta ve burada sosyal denge kurmaya çalışmaktadır. Salnâme yazarının çarşıdaki yerli üretimin, Avrupa ürünleriyle rekabet edebilecek düzeyde olduğunu söylemesi, Trabzon'da Müslümanların iktisadi mekânını ve üretim-tüketim ilişkilerini ayakta tutma çabasını yansıtsa da gerçekte üstün olanın kim ve ne olduğunun acı itirafından başka bir anlam ifade etmemektedir. Salname yazarının üretim kabiliyetini Avrupa ile kıyaslaması ise yaşanan süreçte Avrupa'nın ve Avrupa'ya ait olanın Osmanlı aydınlarının zihninde hangi konuma geldiğini ortaya koymaktadır. Ve bu tavrın Avrupa'yı bariz bir şekilde üstün gördüğünü ve kendisi için modelin neresi olduğunu ortaya koymaktadır.

Şehirde üretilen tüfek ve tabancanın Avrupa'da yeni icat edilen silahlarla rekabet edemeyip ortadan kalktığını söylemesi ise yerel üretimin önemini yitirerek yavaş yavaş ortadan kalktığını göstermektedir. Yazarın yerli üretim silahların değerini işlevi ile değil de sahip oldukları süs ve zarafetiyle ölçmesi ise onun yerli üretim konusunda Curzon ve Deyroll gibi düşündüğünü ortaya koymaktadır. Özellikle Curzon'un yukarıda belirtildiği gibi çarşıda satılan silahlar için "*eskiden tehlikeli görülen silahlar*" demesi ve burada satılan tüm ürünleri çer-çöp olarak anması ile bu anlatım birleştirildiğinde, çarşının önemini kaybettiği net bir şekilde ortaya çıkar. Anlaşıldığı kadarıyla Salnâme yazarı, rekabetçi ekonomi üzerinde hiç kafa yormadan ve Avrupa'nın sanayi üretimin ne anlama geldiğini pek dikkate almadan, el tezgâhında yapılan üretimi Avrupa ürünleriyle rekabet edebilir durumda göstererek, geleneksel olana moral vermek istemekte ve onu ayakta tutmaya çalışmaktadır. Oysa bu rekabet ancak müzelik eşya üretimi düzeyindedir.

Çarşıyla ilgili bütün bu anlatımlar, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Trabzon'da geleneksel iktisat anlayışının ve mekânının çöktüğünü göstermektedir. Bunun yerine Gâvur Meydanı ve civarında, Osmanlı Devleti'nin Rum ve Ermeni tebaasını öne çıkaran yeni ekonomik tarz, Avrupalılar öncülüğünde inşa edilmektedir. Eski düzen değer kaybına uğramakta, Avrupalı olan ise Trabzon'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında kendine açtığı alanda öne çıkmaktadır.

⁷¹ TVS, 1888 (1305), s. 193-194.

Değerlendirme

Görüldüğü gibi XIX. yüzyıl'ın ikinci yarısında Trabzon'da geleneksel Osmanlı toplumsal yapısı, iktisadi düzeni ve ilişkileriyle bu hayatın cereyan ettiği mekânlar, işlev yitimine uğrayıp hükümsüzleşmişti. Bunun sonucu geleneksel hayat hızla merkezden çevreye doğru savrulma sürecine girmişti. Bahsedilen süreçle ters bir şekilde, daha önce ikincil konumda bulunan gayrimüslim yaşam sahası, Batı desteğini de yanına alıp, yeni toplumsal ve ekonomik ilişkilerin odağı haline gelerek merkezi konuma yükselmeye başlamıştı. Bu süreçte geleneksel mekânlar çeşitli tedbirlerle ayakta tutulmaya çalışılmıştı. Ancak geleneğin içeriği ve geleceği konusunda, sanki devlet ricali de gayrimüslim tebaası ve Batılılarla aynı fikirdeydi. Yani Müslümanların yaşam alanları Batı değerleri ile bütünleştirilerek, gayrimüslim alanıyla birlikte kentte bütüncül bir merkezi yapı inşa etmeye çalışır gibidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, devlet adamlarının düşünüş biçimlerinin ve icraatlarının hareket noktasını, geleneğin değil modern hayatın değerler bütününe oluşturmaya başlamış olmasıdır. Nitekim Kavak Meydanı'na yapılan lise, bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Trabzon'da da hem mimari tarzıyla hem eğitim sistemi ve müfredatıyla Avrupalı değerleri ve bilgiyi Müslümanların yaşam sahasına taşımayı hedefleyen bir kurumdu.

Kentin sosyal dokusunun ve mekânın klasik millet sistemindeki bölünmüşlüğüne modern düşünceler çerçevesinde bütünleştirilmesi çabaları, aslında Tanzimat'ın bütün Osmanlı tebaasını eşitlik ilkesi temelinde, “*saltanat-ı seniyyeye bağlılık*” esasıyla Osmanlı Milleti haline getirme idealinin pratik karşılığı gibi durmaktadır. Bu idealin ne Müslümanlarda ne de gayri-müslimlerde pek karşılık görmediği sürecin sonucunda ortaya çıkmıştır. Ancak burada üzerinde durulması gereken konu, bütünleşmenin temelini oluşturacak olanın modelinin, Kavak Meydanı ile iç içe geçmiş Türk yaşam sahası yerine Gâvur Meydanı etrafında yerli-yabancı gayrimüslimler arasında ortaya çıkan modern hayat ve mekân olmasıdır. Bu nedenle Gâvur Meydanı etrafında inşa edilen binalar daha önce belirtildiği gibi bir “*numûne-i medeniyet ve letâfet*” idi. “*Hüsn-i tabiat-ı umûmiyye yardımıyla fenn-i mimârîye telfiken*” az bir zaman içinde yapılan bu büyük binalar, “*âsâr-ı feyz-i umrân*” olmaktadır.⁷² 1888 tarihli Salnâme'de geçen bu ifadeler devletin tercihini açıkça ortaya koymaktadır.

Gâvur Meydanı'nın adının ne zaman olduğu tam bilinmese de, muhtemelen 1850'lerden sonra Meydan-ı Şarkî olarak değiştirilmesi, aslında başlı başına sürecin ne yönde geliştiğini anlatmaya yetecek bir örnektir. Bu isim değişikliği, belki Tanzimat Dönemi'nin gayrimüslimleri

⁷² TVS, 1888 (1305), s. 184.

aşağılayıcı ifadeleri yasaklayan anlayışıyla ilişkilendirilebilir. Ancak seçilen ismin, Gâvur Meydanı'nı gayrimüslimlere bırakmadığı, şehirde yaşayan herkese ait kıldığı da açıktır. Nitekim meydanda yapılan düzenlemeler sırasında, bir değil de birbirinden ayrı ve karşılıklı iki millet bahçesi inşa edilmesi, muhtemelen toplumlar arasında devam eden sosyal-özel yaşamın bir anda bütünleştirilememesi sorununa karşı bir çaredir. Böylece büyük olasılıkla iki ayrı meydanda cereyan eden iki ayrı toplumsal yaşamdan, bir meydanda kendini gösteren iki ayrı hayata geçilmiştir. Sonuçta, bu sûretle, Türkler modern yaşamın kenarına iliştilmişlerdir. Böylece toplumsal hayatın merkezi olmak bakımından Kavak Meydanı ikincil bir konuma düşmüş, geleneksel ekonomik etkinliklerin hayat sahası olan çarşı ve civarı kendi klasik çerçevesinde kalmaya mahkûm olmuş, buna karşın Meydan-ı Şarkî bütün Trabzon halkının ortak yaşam alanı haline gelmiştir.

Meydan-ı Şarkî'de geleneksel İslâm kültürel hayatının ve şehirdeki Müslüman hâkimiyetinin gayrimüslim hayat sahasındaki yegâne temsilcisi ve mührü olan İskender Paşa Camii, çeşmesi ve medresesi, Şakir Şevket gibi aydın ve devlet adamlarınca bilinçli bir şekilde orada var kılınmak istenmiştir. Ancak ilginçtir ki kısa bir süre sonra, Ş. Şevket'in kitabının yayınlanmasından beş yıl sonra, 1882 yılında, meydanın belki en doğusunda yer alan bu külliyenin batı tarafına, yani meydana bakan yönüne İtfaiye ve Posta binası inşa edilerek cami ve onun bütünlüğünü oluşturan eserler görünmez kılınmıştır.⁷³ İtfaiye ve Posta binası geleneksel Osmanlı hayat tarzının XIX. yüzyıldaki hükümsüzleştirilmesinin adeta bir simgesi gibidir ve bugün işlevi değişmekle beraber halen ayakta durmaktadır.

Bu süreçte Kavak Meydanı, varlığını geniş ve boş bir alan olarak devam ettirme sürecine girmiştir. Devlet adamları ve aydınlar, Müslüman ahaliyi bir yandan kentin doğusunda kendini iyice etkin kılan modern yaşamla birleştirmeye çalışırken, diğer yandan bir mekân olarak Kavak Meydanı'nı şehir bütünlüğüne dâhil etme uğraşısı vermişlerdir. Ancak görüldüğü gibi toplum artık Kavak Meydanı'na ilgi göstermemektedir. Şehrin doğusunda arsa fiyatları hızla artarken batısında düşmektedir. Devletin resmi binaları Kavak Meydanı'na yaparak burayı değerli kılmak istemesi, bir sonuç vermeyecektir. Tamir edilip düzenlenen köprüler, kent içi hayat açısından bakıldığında, gündelik toplumsal yaşam ile mülki-idari faaliyetler arasındaki irtibatı sağlayan unsurlar konumundadır. Kentin doğu kesimi temizliğin, düzenliliğin alanı iken, batı kısımları sefaletin, çamurun, düzensizliğin sahasıdır. Yani gerçek anlamda çevreleşmiş ve varoş haline gelmiştir. Nitekim bu dönemde Trabzon'un en kötü yeri, şehrin doğusunda

⁷³ Bu itfaiye ve posta binaları kurtuluştan hemen sonra belediye binası haline getirilmiş ve 2010 yılı sonlarına kadar bu amaçla kullanılmıştır; Özen-Tuluk vd., *a.g.e.*, s. 108.

yer alan Çarşı Mahallesi'nin “Kuzgunderesi'ne civar olan taraflarıyla” İmâret Deresi'nin geçtiği Mağara Mahallesi'dir.⁷⁴

Çarşı yerli yazarların ve resmi makamların ayakta tutmaya çalıştığı, ürettiği ürünleri övgüye layık bulduğu bir yerdir. Ancak bu görüşler belirli bir yerelliği içinde barındırmaktadır. Dönemin içinde yaşayan ve kendi değerlerinin bir bir değer yitimine uğradığını gören bu insanlar, tıpkı İskender Paşa Camii gibi yeni hayatın içinde var olmaya çalışmaktadırlar. Ancak satır aralarında, buradaki ticari hayatın ve üretimin sona ermek üzere olduğunu itiraf ettikleri de görülmektedir. Sözelimi Trabzon'da geleneksel el tezgâhlarında üretilen harika silahlar, artık süs eşyası konumundadır. Zira Batılıların yeni icat ettikleri ve kurdukları sanayi tesislerinde, seri imalatını yaptıkları silahlar karşısında tutunamamaktadır. Bununla birlikte şehir halkının önemli bir bölümü geçimini bu üretim tüketim ilişkileri içinde temin etmeye çalışmaktadır. Dönemin taşıdığı en büyük paradokslardan biri de budur. İşlev yitimine uğramış olanın toplumun önemli bir kesiminin yegâne geçim kaynağı olması!

Oryantalist bir dille kaleme alınmış olsa da Avrupalıların çarşıya dair gözlemleri, gerçeği biraz daha iyi yansıtmaktadır. Curzon'un burada satılan ürünleri çerçöp-süprüntü (rubbish) olarak nitelemesi ve bunlara hiçbir değer biçmemesi acı olsa da bir parça dönemin hakikatini ortaya koymaktadır. Çarşıda geleneksel varlığını devam ettiren doğu, yaptığı imalatla ve yaşadığı hayatla hükümsüzdür. O başında sarığı, önünde nargilesi ve elinde kahvesi ile ancak oryantalist ressamın tablolarına konu olabilecek, gerçekte geçmişte kalması gereken, fakat Şark'ın ilerleme yeteneği olmamasından dolayı hayatıyetini devam ettiren bir zaman dışılıktır. Deyrolle Gâvur Meydanı'nı Trabzon'un “*Champes Elyées'si*” olarak gösterirken, çarşığı geleneksel doğunun gizemlerinin araştırılabileceği bir geçmiş zaman ülkesi konumuna indirgeyerek iktisadi ve sosyal hayatın modern bölünmüşlüğüne gözler önüne serer. Eski cemaat temelli bölünmüş yaşama şimdi modern-geleneksel hayat ikilemi de eklenmiştir.

Şehrin uğradığı değişim ve dönüşümün en güzel anlatımlarından biri Alman elçi Minolti'ye aittir. Trabzon Kalesi'ni gezmek için Gâvur Meydanı'ndan uzun taşlı bir yolu takip ederek (Uzun Sokak) taş bir köprüye gelen Minolti: Bu köprüden geçilince dağa doğru uzayan yol, “*eski şehre*” çıkıyordu diyerek kale içi ve doğu varoşu eskinin mekânı olarak gösteriyordu. Bir yanda Komnenos Kalesi'nin doğusunda yer alan modern Trabzon, diğer tarafta eski Trabzon. Gördüğü manzara karşısında belli ki biraz duygulanan Minolti, “*Önümüzde uzayıp giden eski bir medeniyete son bir bakış daha!...İnsan bir zamanların güzel eserlerinin mezarlığında*

⁷⁴ TVS 1903 (1321), s. 232.

bulunduğunu yüreğinin ta derinliklerinde duyumsuyor.” diyerek kentin iki yakası arasındaki farka işaret ediyor. Ancak onun bir zamanların güzel eserleri dediği Osmanlı dönemine ait eser ve yapılar değil. O çeşitli sebeplerle Trabzon’a gelen, hemen bütün Batılılar gibi burada, Türk öncesi Trabzon’u aramaktadır. Bu nedenle onun bakış açısında, kale duvarlarına yaslanan Türk evleri, bu tarihi mirasın dokusunu bozan kaba yapılardır.⁷⁵ Salnâme yazarının şehrin “*kalbgâhi*” dediği Trabzon, artık hükmünü yitirmiş Trabzon’dur.

M. Cerasi klasik dönem Osmanlı çarşısının taşımakta olduğu sosyo-ekonomik ve kültürel önemi şöyle ifade etmektedir:

“Osmanlı Levanten kenti tek ve temsili bir merkeze sahip olmasa bile, çarşı alanı kent cemaati ve günlük yaşamdaki her şey ile ilgili kent yaşamının kaynağıdır. Osmanlı çok uluslu yapısında, dini ve kültürel etkinlikler bir tür belirsizlik içinde kapalı kalmışlardır; Oysa çarşı kent sakinlerinin bütünü için özel, onu kullanan etnik ve dini cemaat için kamusal bir yerdir. Kentteki tümünün kamusal yaşamının geçtiği yerdir. Her teb’a ve çevreden gelen köylüler için özel olmayan ve dini alana girmeyen her konu, ticaretten idari uygulamalara, siyasi anlaşmazlıklarda bireysel tartışmalara kadar, burada doğal ortamını bulur. Bütün Anadolu ve Balkan halklarının kullandıkları ortak dilde “çarşı, carsija veya pazar” kelimeleri kamusal, herkese açık olma ile eş anlamlıdır... Osmanlı kentinin hayat damarları başka hiçbir yerde olmadığı kadar merkez-çarşıda atar; orada bütün sosyal gruplara ait erkek ve kadınlar karşılaşır, bütün dil ve dialektler işitilir.”⁷⁶

Bu anlatı çarşayı geleneksel Osmanlı kentinin sosyal merkezi olarak tanımlamaktadır. Bu araştırmanın başından beri iddia ettiği düşünce bu görüş ile paraleldir. Buna göre Osmanlı kentindeki bölünmüşlüğü dini-özel alan ve bunun mekânı haline gelmiş bulunan mahalle ve meydanlar, birlikteliği ise bedesten, çarşı ve pazar etrafında örgütlenen iktisadî hayat ve Türkçe temsil eder. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon’da ortaya çıkan durum, geleneksel dönemde gayrimüslimlerin dini-özel hayatlarının gereklerini yerine getirdikleri mekânın öne çıkarak toplumsal merkez haline gelmesidir. Bu geleneksel Osmanlı sisteminin oluşturduğu toplumsal birlikteliğin dışı yansıdığı alanın çöktüğünü gösterir. Diğer yandan Deyrolle’in verdiği bilgilerden Gâvur Meydanı’nın geleneksel işlevini de devam ettirdiği ve Hıristiyanlara ait özel günlerin kutlama ve gösteriş mekânı olma işlevini koruduğu görülmektedir.

Ortaya çıkan sonuç, bir yönüyle geleneksel yaşamı hükümsüzleş-

⁷⁵ Bal, *a.g.e.*, s. 6-7.

⁷⁶ Cerasi, *a.g.e.*, s. 115.

tirirken, diğ er yönüyle geleneksel Osmanlı siyasi-idari düzenini hayatın ve zamanın dışına itmektedir. Bu tablo karşısında Osmanlı devlet adamı ve aydınlarının takındığı tavır, klasik düzenin tasfiyesi yönünde kendini göstermektedir. Zira onlar Müslümanların yaşadığı alanları modernizm üzerinden yeniden inşa etmek istemektedirler. Onların kabullenmek zorunda kaldıkları bir diğ er gerçek de gayrimüslimlere ve Batıya ait değerler bütünü'nün kamusal alanda iyice görünür hale gelmesidir. Bütün bu değış enlerin yanında değışmeyen tek şey Türkçenin bütün toplumsal yapıları bir arada tutan bir İmparatorluk dili olması gerçeğidir.

Eğ er bir karşılaştırmaya gidilirse, Gâvur Meydanı ve civarının, Trabzon'un, XIX. yüzyıl İstanbul'unun simgesi haline gelmiş bulunan Pera (Beyoğ lu)'sı olduğı sonucuna varılabilir. Konsolosluk binaları, gemi acenteleri, ticari binalar, Gâvur Meydanı'nın hemen bitiş iğ inde bulunan limanın öne çıkışı, telgrafhane, Duyun-ı Umûmiyye Nezâreti binası, oteller vb. bütün ulus-lararası niteliğ i ve işlevi olan kurumsal yapıların burada ortaya çıkması Pera ile Gâvur Meydanı arasındaki benzerliğ i ortaya koymaktadır. Bu haliyle geleneksel Osmanlı değerler sisteminin Osmanlı taşrasının en önemli kentlerinden biri olan Trabzon'da da tıpkı İstanbul'da olduğı gibi çevreleşmeye mahkûm olduğı ve yavaş yavaş yerini, yeniyi temsil eden Batı kökenli yaşam tarzına bırakmaya başladığı söylenebilir.

İtfaiye ve Posta binası (1882) yapıldıktan sonra Meydan'dan İskender Paşa Camii'nin görünüşü.
(Trabzon Kent İçi Kültür Varlıkları Envanteri'nden)